

**Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of
Divinity Faculty of Kastamonu University**
e-ISSN 2717-901X
Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 1, Eylül/September, 2020

II. Abdülhamid Devri'nde Genç Bir Muhalif: Ahmed Mikdâd Efendi'nin Sürgünü
A Young Opponent in the Period of Abdulhamid II: The Exile of Ahmed Mikdâd Efendi

Erhan Salih FİDAN

**Arş. Gör., Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Osmanlı Türkçesi ve İslâmî Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Kastamonu/Türkiye**
Research Assistant, Kastamonu University, Department of Islamic History and Arts, Department of
Ottoman Turkish and Islamic Turkish Literature, Kastamonu/Turkey

esfidan@kastamonu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-6347-4057

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 2 Temmuz 2020 / **Date Received:** 2 July 2020
Kabul Tarihi: 16 Ağustos 2020 / **Date Accepted:** 16 August 2020
Yayın Sezonu: Eylül 2020 / **Pub Date Season:** September 2020
Cilt: 4, **Sayı:** 1, **Sayfa:** 141-161 / **Volume:** 4, **Issue:** 1, **Pages:** 141-161

Atıf / Citation: Fidan, Erhan Salih. "II. Abdülhamid Devri'nde Genç Bir Muhalif: Ahmed Mikdâd Efendi'nin Sürgünü [A Young Opponent in the Period of Abdulhamid II: The Exile of Ahmed Mikdâd Efendi]". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of Divinity Faculty of Kastamonu University* 4/1 (2020), 141-161.

Etik Beyan/Ethical Statement:

Bu çalışma "Ahmed Mikdâd Efendi Hayatı ve Külliyyâtı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Ahmed Mikdâd Efendi's Life and Complete Works" (Phd. Dissertation Marmara University, İstanbul/Turkey, 2020)

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / Plagiarism:
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/kuifd>

mailto: ilafdergi@kastamonu.edu.tr

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
Kastamonu University Faculty of Divinity, Kastamonu/Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Erhan Salih FİDAN/ II. Abdülhamid Devri'nde Genç Bir Muhalif: Ahmed Mikdâd Efendi'nin Sürgünü

Öz

Ahmed Mikdâd Efendi, 1872-1939 yılları arasında yaşamış bir müderris, muallim, şair ve müelliftir. 1872 Mart ayında Sivas/Divriği'de doğan Ahmed Mikdâd Efendi, sekiz yaşında iken anne ve babasıyla İstanbul'a gelmiş ve tahsiline burada devam etmiştir. Fatih Medreseleri'nde ciddî bir eğitim görmüştür. Yirmi yedi yaşında iken medresede eğitime devam ettiği dönemde Sultan II. Abdülhamid ve devr-i istibdât karşıtı beyânâtı sebebiyle sürgün edilmiştir. Bu sürgün neticesinde Erzincan'da muallimlik ve daha sonraları müderrislik vazifesine başlamıştır. II. Meşrûtiyet'e kadar Erzincan'da yazılı ve sözlü muhalefetten uzak kalan Ahmed Mikdâd Efendi, II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra İstanbul'a giderek yazdığı kitapları bastırmış; çeşitli dergilerde makaleler neşretmiştir. Bu eserlerinde istibdât devri muhalefetine devam etmiştir. Bu makalede, Ahmed Mikdâd Efendi'nin İstanbul'dan sürgün ediliş süreci; sürgün edilme sebepleri ve bu sürgünün neticeleri ele alınmıştır. Ele alınan bu hususlar, arşiv belgeleri ve Ahmed Mikdâd Efendi'nin oğlunun verdiği bilgiler ışığında tetkik edilmiştir. II. Meşrûtiyet sonrasında kaleme aldığı yazı ve eserlerindeki eleştirileri de bu çalışmada zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Edebiyatı, Ahmed Mikdâd Efendi, II. Abdülhamid, Sürgün, İstibdât Devri.

A Young Opponent in the Period of Abdulhamid II : The Exile of Ahmed Mikdâd Efendi

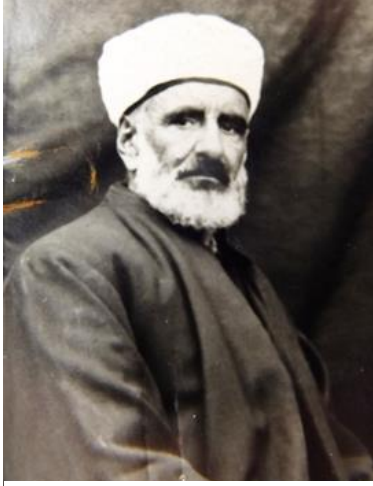
Abstract

Ahmed Mikdâd Efendi is a mudarris, teacher, poet and author who lived between 1872-1939. Ahmed Mikdâd Efendi, who was born in Sivas/Divriği in march 1872, came to Istanbul with his parents when he was eight years old and continued his education here. He had a quality education at Fatih Madrasahs. When he was twenty-seven years old, he continued education in madrasah, he was exiled due to his opposition discourses to Abulhamid II and the period of autocracy. As a result of this exile, he started to work as a teacher and later as a mudarris in Erzincan. Ahmed Mikdâd Efendi, who remained away from written and verbal opposition in Erzincan, after the declaration of the second constitutionalism, went to Istanbul and printed the books he wrote; he published the articles in various journals. In these works, he continued opposition to the period of autocracy. In this article, the exile of Ahmed Mikdâd Efendi from Istanbul; the reasons for the exile and the consequences of his exile are discussed. These issues were investigated in the light of the archive documents and the information provided by Ahmed Mikdâd Efendi's son. The criticisms he expressed in the works he wrote after the declaration of the second constitutionalism were also mentioned in this study.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Ahmed Mikdâd Efendi, Abdulhamid II, Exile, Period of Autocracy.

Giriş

Ahmed Mikdâd Efendi'nin doğum tarihi rûmî 1288'dir. Sicill-i ahvâl varakasında "Bin iki yüz seksen sekiz sene-i mâliyesi evâ'ilinde Divrik kazasının Kesme nahiyesinde tevellüd etdim" dediğine göre 1872 yılı mart ayı ortaları onun muhtemel doğum tarihidir. Sivas, Divriği'ye bağlı Kesme Köyü'nde doğmuştur. ¹ Lakâbı Fevzî'dir.²

Ahmed Mikdâd Efendi (1872-1939) *

Babasının adı Abdullah; dedesinin adı Mikdâd'dır. Annesi Sırma Hanım, Eğin Kazası'ndandır.³ Baba tarafı Poyrazoğulları olarak tanınmış, nüfuzlu ve varlıklı bir sülâledir. Nitekim soyadı kanunundan sonra da Mikdâd Efendi ve âilesi Poyraz soy ismini almışlardır. Mikdâd Efendi'nin babası Abdullah Efendi bölgenin eşrâfından, toprak sâhibi zevâtındandır. Mikdâd Efendi, babasını "mîr-i ashâb-ı emlâkdan Abdullah Efendi" şeklinde tanıtmaktadır. ⁴

Mikdâd Efendi, ilk eğitimini memleketindeki mekteb-i ibtidâide almıştır. Divriği'de, kendi ifadesiyle, "mukaddime-i ulûmu" aldıktan sonra o dönemde Mamüretü'l-azîz Vilâyeti'ne bağlı bir kaza merkezi olan annesinin memleketi Eğin'de (Kemâliye) tahsile devam etmiştir.⁵ Burada hususi hocalardan sarf, nahiv, Farsça ve hesap derslerini okumuş; hâfızlığını da burada tamamlamıştır.⁶

¹ Diyânet İşleri Başkanlığı Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası-Dosya No: 23-2050 [Dosya tasnif edilmediği için evrak numarası verilememiştir.]

² Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİDd.]*, No. 00115, 26.

³ Mikdâd Efendi'nin nüfus tezkeresinde anne adı Âyişe olarak kaydedilmiştir. Fakat Mikdâd Efendi "Ozanlar" adlı eserinde annesini şöyle zikretmiştir: *Eğimli Sırma Hanım da demişti / Benim annem güzel şeker yemişti* (A. Mikat Poyraz, *Ozanlar* (Ankara: İdeal Matbaa, 1935), 14.) Ayrıca oğlu Kemal Poyraz da babası hakkında yazdığı mektupta ana adını "Sırma" olarak kaydetmiştir. (Aslanoğlu, *Divriği Şairleri*, 61.) Bu durumda annesinin adı resmî kayıtlarda "Âyişe" olduğu hâlde resmî muâmelât dışında "Sırma" ismiyle tanınmış olması ihtimal dâhilindedir.

⁴ Mikdâd Efendi'nin sicill-i umûmî varakasında da babası "ashâb-ı emlâkdan Abdullah Ağa" şeklinde tanıtılmaktadır. (BOA, *DH.SAİDd.*, No. 00115, 26.)

* Bu vesikalık fotoğraf Ahmed Mikdâd Efendi'nin 1931 yılı öncesinde vâizlik ve muallimlik yaptığı yıllara aittir. (DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası-Dosya No: 23-2050)

⁵ Anadolu'da dört yaşındaki çocukların sıbyân ya da ibtidâî mekteplerine başlatılması yaygın bir gelenektir. Altı yaşını doldurduğu hâlde çocuğunu mektebe göndermeyenler ise cezalandırılmaktaydı. (Geniş bilgi için bk. Cahit Baltacı, "Mektep (Osmanlılarda Mektep)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/7.) Buna göre Mikdâd Efendi, Divriği'de ibtidâî mektebinin üç yılını tamamladıktan sonra tahminen yedi yaşında iken 1879 yılında Eğin'e gelmiş ve burada bir yıl kalarak ibtidâî mektebini tamamlamıştır.

⁶ Mikdâd Efendi'nin bu ilk mektep hayatına dâir bilgiler terceme-i hâl varakası (DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050) ile sicill-i umûmî varakasındaki (BOA, *DH.SAİDd.*, No. 00115, 26.) bilgilerden istifâde edilerek ortaya konulmuştur.

Memleketindeki ve Eğin'deki tahsil yıllarından sonra eğitimine devam etmek için anne-babası ile beraber İstanbul'a gelmiştir. Mikdâd Efendi'nin oğlu Kemal Poyraz'ın (1906-1966) beyanına göre İstanbul'a geldikleri sırada Ahmed Mikdâd sekiz yaşındadır.⁷ Bu bilgiye göre Mikdâd Efendi'nin Eğin'deki tahsili yaklaşık bir yıl sürmüştür.

Ahmed Mikdâd Efendi, İstanbul'da özel bir mektep olan Maşrık-ı Füyûzât Mektebi'nin rüşdiye kısmında tahsiline devam ederek burada mürettep dersleri görmüştür.⁸ Ardından medrese devresi ile birlikte hususi hocalardan da ders almaya başlamıştır. Bu devre içinde on beş yaşında iken babası; on dokuz yaşında iken de annesi vefât etmiştir.⁹

On dokuz yaşında Fâtih Medreseleri'nde vaaz vermeye başlayan Mikdâd Efendi, rûmî 1314'te (m. 1899) 27 yaşında iken bir takım beyânâtından dolayı memleketine sürgün edilmiştir.¹⁰

Ahmed Mikdâd Efendi'nin ilk resmî vazifesi, sürgün neticesinde ikâmete mecbur kaldığı memleketi Kesme Nahiyesi'nde mâîşetini temin edememesi üzerine Erzincan'a gitmesiyle başlamıştır. 1 Kânûn-ı Evvel 1315 / 13 Aralık 1899 tarihinde başlayan Erzincan Askerî Rüşdiyesi imlâ muallimliği onun ilk resmî vazifesidir. Dört yıl sonra 1904 senesinde yine Erzincan'da Atabey Nizâmiye Medresesi müderrisliği yıllık üç bin kuruş vakfiyesi ile kendisine tevcih edilmiştir.¹¹

Mikdâd Efendi'nin resmî vazifeleri II. Meşrûtiyet'in ilanına dek aynı çizgide devam etmiştir. Bu tarihten hemen sonra ise bir hürriyet havası sezilince İstanbul'a tekrar gitme imkânı bulmuş ve Maârif Nezâreti'ne arz ettiği 29 Kasım 1908 tarihli bir dilekçede, hâlihazırda devam etmekte olduğu askerî rüşdiye imlâ muallimliği vazifesinden memnun olmadığını beyân ile mesleğine münasip bir memuriyete tayinini talep etmiştir.¹² Onun bu talebine istinâden Maârif Nezâreti tarafından Erzincan İ'dâdîsi Türkçe muallimliği de uhdesine verilmiştir. Bir süre hem askerî rüşdiyede, hem i'dâdîde hem de Atabey Nizâmiye Medresesi'ndeki vazifelerini birlikte yürütmüştür.

Ahmed Mikdâd Efendi, 8 Ekim 1912'de Karadağ Prensiği'nin Osmanlı Devleti'ne harp ilanı ile başlayan I. Balkan Savaşı'ndan aşağı yukarı 1 ay sonra 10 Kasım 1912'de, harbe katılmak üzere Erzincan'dan hareket eden nizâmiye fırkası ile birlikte gönüllü olarak yollara düşmüştür.¹³ Mikdâd Efendi böylece devletin içine düştüğü zorlu durum karşısında

⁷ İbrahim Aslanoğlu, *Divriği Şairleri* (Ankara: Ekin Basımevi, 1961), 61.

⁸ BOA, *DH.SAİDd.*, No. 00115, 26.

⁹ Aslanoğlu, *Divriği Şairleri*, 61.

¹⁰ Resmî evrâka göre ilk sürgün tarihi 1310'dur. Bu mesele ile sürgün edilmesinin sebepleri ve neticeleri sonraki başlıklar altında teferruatıyla ele alınacaktır.

¹¹ Terceme-i hâl varakası, DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050

¹² Osmanlı Arşivi (BOA), *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 3443, Gömlek No. 258215.

¹³ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Taltifât [İ. TAL.]*, No. 486, Gömlek No. 26, 1.

mesuliyet hissi ile kendisine vazife bildiği şekilde cepheleri gezmeye, bir hatip olarak askere manevî kuvvet sağlayacak vaaz ve nasihatler vermeye başlamıştır. Bu savaş sırasında gezdiği cepheleri, üstlendiği hizmetleri “*Tevhîd-i Kâinât*” adlı eserinin Edirne Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan matbu nüshasının son sayfasına el yazısıyla şu şekilde kaydetmiştir:

28 Teşrîn-i evvel 1328 [10 Kasım 1912] tarihinde fî-sebîlillâhi te'âlâ cihâd maksadıyla Erzincan'dan ayrıldım. Bi-mennihi'l-kerîm Çatalca hatt-ı müdâfa'asının bütün kıta'âtını görmek cihâda müte'allık va'z u nasîhat eylemekle şeref-i dîn-i mübîn uğurunda bezli makderetde bulduğundan sonra Gelibolu cihetinde Bolayır ve Maydos kolordularını gezdim. Seddü'l-bahir, Kilidü'l-bahir'den Çanakkale'ye geçerek mevâki'-i müstahkeme uğramakla karadan yürüyerek Erenköy, Ayvacık, Edremit, Menemen'le İzmir'e kadar 'asâkiri ziyâretle onların kuvâ-yı mürettebesini gördüm. Cuma Ovası, Urla, Söke ile Mağnisa'da mütehaşşid kıta'âta va'z ederek İstanbul Üsküdar Beyoğlu cihetleriyle Boğaziçi mevâki'-i müstahkemesini dolaşdım lehül-hamd...¹⁴ gelerek bugün cum'a namâzını müte'âkib Sultan Selîm Câmi'i kürsisinde va'z etdikden sonra...¹⁵ uğradım Tevhîd-i Kâ'inât ismindeki eserimden bu nüshayı li-vechi'llâhi te'âlâ ...¹⁶

Müellifi ve Nâzımı Ahmed Mikdâd

1331 (Mühür)¹⁷

Mikdâd Efendi, harp sırasındaki bahsi geçen ciddî gayretleri ve tesirli vaazları sebebiyle 29 Ekim 1913'te gümüş ithihâr madalyası ile taltif edilmiştir.¹⁸

Bu madalya itasından yaklaşık 4 ay evvel Mikdâd Efendi, o tarihte Binbaşı rütbesiyle vazife yapan M. Kemal'in de iltifatlarına mazhar olmuştur. Ahmed Mikdâd Efendi, ilk defa 19 Mayıs 1913'te, Kasım 1912'den 27 Ekim 1913'e kadar Gelibolu'da görev yapan Binbaşı M. Kemal ile kurmay heyetini ziyâreti sırasında görüşmüştür.¹⁹ Bu görüşme esnâsında “*Şerefü'l-Mücâhidîn*” adlı eserini de heyete takdim ettiği anlaşılmaktadır.²⁰ İki ismin

¹⁴ Sayfa kenarında silik olduğundan okunamadı.

¹⁵ Metnin aslında mevcut noktalaradır.

¹⁶ Sayfa kenarında silik olduğundan okunamadı; fakat metnin öncesine bakıldığında “vakfettim” gibi bir ifadenin manâya uygun düşeceği anlaşılmaktadır.

¹⁷ Ahmed Mikdâd, *Tevhîd-i Kâinât* (İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331), (Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye, 1089), son varak.

¹⁸ BOA, *İ. TAL.*, No. 486, Gömlek No. 26, 1;3;4.

¹⁹ Balkan Harbi sırasında Binbaşı M. Kemal'in vazife ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Mithat Atabay, “Balkan Muharebeleri Sırasında Mustafa Kemal'in Çanakkale Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Çanakkale 1915, Mustafa Kemal Atatürk ve Modern Türkiye*, haz. Turan Tanyer (Ankara: Türkiye Barolar Birliği, 2010), 27-47.

²⁰ Ahmed Mikdâd, *Şerefü'l-Mücâhidîn* (Dersâdet: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1331) Ahmed Mikdâd Efendi'nin bu eseri İslam'da cihâdın, şehâdetin yüceliğini anlatan bir “cihâd risâlesi”dir. Cihâd risâleleri hakkında geniş bilgi ve Osmanlı cihâd risâlelerinin bir listesi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb* (Dersâdet: Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1333); Abdullah Taha İmamoğlu, “I. Dünya

Gelibolu'da gerçekleşen sonraki görüşmesinde kaleme alındığı anlaşılan 7 Haziran 1913 tarihli takdirnamede, M. Kemal bahsi geçen eseri okuduğunu, cennetin tasvîr ve tavsîf edildiği kısımların dikkatini çektiğini; askerlerin telkinlerle ciddî kahramanlıklara sevk edilebileceğini söyleyen Mikdâd Efendi'nin bu hususta haklı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Mikdâd Efendi'ye teşekkürlerini iletirken şu takdîrkâr ifadeleri de kullanmıştır: "*Mikdat Efendi Hazretleri bütün bu nikât-ı nazarı ihâta eden bir zekâ-yı fitrî sahibi olmakla mümtazdır. Kuvâ-i mürettebeye mensup kıtâatta müsâhabat ve nesâyihinden alelumûm izhâr-ı memnûniyet edilmiştir. Kendilerine beyân-ı teşekkür olunur.*"²¹

Balkan Harbi'ndeki hizmetleri neticesinde Mikdâd Efendi bir taltif de ilmiye pâyesiyle almıştır. 12 Şaban 1332/6 Temmuz 1914'te kendisine Sahn ve daha üst seviyedeki müderrislere verilen mevleviyet olan İzmir pâyeliği²² verilmiştir.²³

Ahmed Mikdâd Efendi'nin Kafkas Cephesi'nde de Balkan Harbi'ndeki faaliyetlerini devam ettirdiği bilinmektedir.²⁴ Aynı sûrette I. Cihan Harbi'nin hemen ardından başlayan

Savaşına Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri", *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası Bildiri Kitabı*, ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir (Çanakkale: Çanakkale Valiliği, 2015), 1/151-179.

²¹ Binbaşı Mustafa Kemal tarafından Mikdâd Efendi ve eseri için yazılan takdirnâme metni şöyledir:

"*Gelibolu*

25/Mayıs/[1]329 / 7 Haziran 1913

Ahmet Mikdad Efendi'yi 6/Mayıs/[1]329'da (19 Mayıs 1913) kuvâ-i mürettebe erkân-ı harbiyesini teşriflerinde görmüş ve ondan sonra idi Şerefül-mücâhidîn namındaki eserlerini okumuştum. Bu eserde cennetin tasvir ve tavsifine ait satırları nazar-ı dikkatimi celbetti. Bütün ezvâk-ı maddiye...

Şimdi hocafendi hazretleriyle tekrar görüştüğüm zaman efrâd-ı askeriyenin telkinât-ı lâzime ile pek büyük kahramanlıklara sevkedilebileceklerini buyuruyorlar ki, pek doğrudur. Ancak telkinât esasen talim ve terbiye ve idare ve ahlak ve içtimaiyatça istidad-ı lazım hasıl olduktan sonra müessir olabilir.

Mikdat Efendi Hazretleri bütün bu nikât-ı nazarı ihâta eden bir zekâ-yı fitrî sahibi olmakla mümtazdır. Kuvâ-i mürettebeye mensup kıtâatta müsâhabat ve nesâyihinden alelumûm izhâr-ı memnuniyet edilmiştir. Kendilerine beyân-ı teşekkür olunur.

Kuvâ-i Mürettebe Erkân-ı Harbiyesi

Binbaşı M. Kemal"

Bu takdirnâme, Mikdâd Efendi tarafından 1931'de Diyânet İşleri kadrosundan resen emekliliğe sevki sonrası ilgili makâmlara takdîm edilmiştir. Mikdâd Efendi'nin bu husustaki takdîmi şöyledir: "*Büyük Reis-i Cumhur Gazi Hazretleri'nin Balkan Harbi'nde aziz ve mübeccel kalemiyle zîrdeki takdirnameyi acizleri hakkında lütfen yazmaya rağbet atıfını bahşetmiştir.*"

²² İlmiye rütbelerinden biridir. Osmanlı'da mühim yerleşim merkezlerinin adlî/kazâî idaresine tecrübeli ulemâ tayin edilirdi, buna da mevleviyet denilirdi. Bu tayin, rütbelere göre yapılırdı. En alttan en üste mevleviyetler şu şekilde sıralanırdı: Devriye mevleviyetleri, mahreç mevleviyetleri, bilâd-ı hamse mevleviyetleri, Haremeyn mevleviyetleri. Sahn medreseleri ve daha üst seviyedeki müderrislere mahreç mevleviyetlerinden biri verilirdi. İzmir mevleviyeti de bunlar arasındadır. (Daha geniş bilgi için bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yayınları, 2004), "İzmir Pâye-i Mücerredî", 2/109; Fahri Unan, "Mevleviyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/467-468.)

²³ *İlmiyye Sâlnâmesi*(Dersâdet: Matbaa-i Âmire, 1334), 102.

²⁴ Mikdâd Efendi'nin oğlu Kemal Poyraz babasının harplerdeki hizmetlerini şöyle özetlemiştir: "*1328'de ordu ve talimgâhlar nâsihliği vazifesiyle Kafkas Harbi'ne gönüllü olarak iştirâk etti. Bir gümüş*

İstiklâl mücadelesinde de büyük fedakârlıklarla hizmette bulunduğunu bizzat ifade etmektedir.²⁵

Mikdâd Efendi, Balkan Harbi'nden sonra uhdesine verilen Erzincan vâizliği vazifesini muallimlik görevi ile birlikte 1930 sonlarına kadar devam ettirmiştir. 1931 yılı başında Bayburt'a geçerek, yıl ortalarına kadar da Bayburt'ta bu vazifesini sürdürmüştür. 1931 yılbaşı itibarıyla Mikdâd Efendi, Bayburt Orta Okulu Türkçe muallimidir ve vâizlik vazifesi de Bayburt'tadır. Mikdâd Efendi, çok geçmeden mayıs ayında bütçe kanununa istinâden 30 yıllık hizmet müddetini doldurduğu gerekçesiyle vâizlikten tasfiye edilmiştir.²⁶

Diyânet İşleri Başkanlığı'nda yapılan hesaplamada hizmet süresi 30 yılı aşmış gözüktüğü için buradaki vazifesi sona ermiştir; fakat yaşı henüz 65'e ulaşmadığı için Maârif Nezâreti'ndeki vazifesine devam etmiştir. Sicil dosyasındaki belgelere göre 1931 yılı içinde Bayburt Ortaokulu'nda bir süre daha Türkçe öğretmenliği vazifesine devam ettikten sonra Artvin'e tayin edilmiştir. Artvin'de de aşağı yukarı bir yıl memuriyete devam etmiş; 1933 yılında ise 1936 yılına kadar vazifeye devam ettiği Trabzon Kız Ortaokulu'na tayin olmuştur. 1936 yılında emekli olduktan sonra 30 yılı aşkın süre vazife yaptığı Erzincan'a dönmüştür.²⁷

Mikdâd Efendi'nin vefatı Anadolu'da gerçekleşmiş en büyük depremlerden biri neticesinde olmuştur. 27 Aralık 1939 saat 02:00'da meydana gelen "Büyük Erzincan

harp madalyası ile döndü. Aynı vazife ile Balkan Harbi'ne de girdi.(...) Bu harpte de bir iftihâr madalyası aldı ve kisve-yi ilmîyenin İzmir pâyeliğine kadar yükselip Erzincan Atabey Nizâmiye müderrisliğine tayin edildi." (Aslanoğlu, *Divriği Şairleri*, 62.) Fakat Kemal Poyraz'ın bu ifadelerinde bir karışıklık olduğu aşikârdır. Zîrâ 1328'de başlayan harp Balkan Harbi'dir. Kafkas Harbi yahut I. Cihan Harbi Kafkas Cephesi daha sonra açılmıştır. Resmî kayıtlara göre Mikdâd Efendi madalyayı da İzmir pâyesini de Balkan Harbi'nin akabinde almıştır. Müderrisliğe tayini de yine daha öncedir.

²⁵ Mikdâd Efendi, Diyanet İşleri Riyâseti'ne yazdığı 29/6/1931 tarihli dilekçede harplerdeki hizmetlerini de zikretmiştir:

Ankara Diyanet Reisliği Huzuruna

Esasen Balkan, Harb-i Umûmî ve İstiklâl mücadelelerinde büyük fedakârlık mukâbili verilmiş olan vazifem hakkında kanun hilâfı her mânîyi göğüslemekle kaydının tashîhini niyâz ederim. Bilakis müsebbiplerinden bütün zararlarımı cumhûriyet adâletinden isteyeceğimi arz eylerim.

29/6/1931 Sabık ordular Nasıhı Miktat (DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050)

²⁶ Bayburt Vâizi olarak görev yaptığı sıralarda Diyânet İşleri Riyâseti'nden Bayburt Müftülüğü'ne gelen ilgili yazı şu şekildedir:

"Bayburt Müftülüğü'ne

Hizmet müddeti otuz seneyi tecavüz eden Vaiz Miktat Efendi'nin vazifesi 931 mali senesi tasarrufata karşılık olmak üzere 1/6/931 tarihinden itibaren lağv edildiğinden bütçeden çıkarılmıştır. İktizâsının ona göre ifâsı beyân olunur ef.

30/5/1931" (DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050)

²⁷ Mikdâd Efendi'nin oğlu Kemal Poyraz, babasının 1933'te Bayburt; 1934'te Artvin Ortaokulu'nda; 1935'te de Trabzon Kız Ortaokulu'nda Türkçe öğretmeni olarak görev yaptıktan sonra emekli olduğunu ifade etmektedir. (Aslanoğlu, *Divriği Şairleri*, 62.) Ancak DİB arşivindeki sicil dosyasında bulunan ilgili evrâka göre 1931'de Bayburt'a; 1932'de Artvin'e; 1933'te ise son vazife yeri olan Trabzon'a tayin edilmiştir. (DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050)

Depremi" sebebiyle Erzincan ve çevresinde vefat eden otuz binden fazla insan arasında Mikdâd Efendi de vardır.²⁸ Kabri Terzi Baba Mezarlığı'ndadır. 1922'de vefat eden ikinci karısı Naime Hanım ile yan yana medfündür.²⁹

Beşi matbu, otuz altı eserin ve otuzu şiir; kırka yakını harp hatıraları olmak üzere sayısı seksene yaklaşan defterlerin yazarı olan Ahmed Mikdâd Efendi velûd bir müellif ve şairdir. Maalesef matbu olanlar dışındaki eserlerine ulaşamamıştır.

1. Sebep ve Neticeleriyle Ahmed Mikdâd Efendi'nin Sürgün Edilme Hikâyesi

Ahmed Mikdâd Efendi, İstanbul'da medrese tahsiline devam ederken on dokuz yaşında başladığı vaazlarını resmî evrâka göre yirmi iki, kendi ifadesine göre ise yirmi yedi yaşına kadar devam ettirebilmiştir.³⁰

İstanbul'dan uzaklaştırılmasının sebebini ise otuz yedi yaşında iken doldurduğu sicill-i ahvâl varakasında şöyle ifade etmektedir: "*unfuvân-ı şebâbımda tebliğ-i ahkâm etmek, hak söylemek sebebiyle devr-i sâbıkda 314 senesinde nefy edilmekle istikbalime sedd çekildi*"³¹ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla gençliğinin ilk zamanlarında Allâh'ın hükümlerini tebliğ etmek, doğruyu, hakikati dile getirmek sebebiyle 1314'te sürgün edildiğini ve önünün kesildiğini ifade etmektedir ki bu hadisede gadre, haksızlığa uğradığını da böylece beyan etmiştir.

İstanbul'dan uzaklaştırılmasından on yıl sonra Cerîde-i Sûfiye Mecmuası'nda neşrolunan bir makalesinde ise devr-i istibdâta çekilen sıkıntılardan, hafiye gürültülerinden bahsederken kendi sürgününü misâl olarak göstererek ne gibi sebeplerle bu hadiselerin vukû bulduğunu şöyle ifade etmiştir:

Rumûzât-ı Kur'âniyye değil, ahkâm-ı meşrû'anın da tenkîdine mecâl olmazdı. Buna şahid isterseniz on sene evvel Eyyûb Sultân Câmî'-i şerîfinde (...) مَا آتَيْكُمْ الرَّسُولُ (...) (... Peygamber size ne veriyse ...) (Haşr 59/7) ilh. fermân-ı bâhirü'l-burhânını mehmâemken tefsîre cür'etyâb olduğuma mukâbil meslek-i 'ilmîden beklediğim her türlü âmâl ve füyûzâtdan mahrûm edilerek memleketime teb'îd edildim. Meslek-i celîl-i 'ilmde kemâl-i hevesle emr-i tedrisin ifâsına bezl-i ihtimâm etdikse [de] bir târ-i cellâda hedef olan tedbîrim geri kaldı.

²⁸ 1939 yılında 26 Aralık'ı 27 Aralık'a bağlayan gece, saat 02:00'da merkez üssü Erzincan olmak üzere 7.9 şiddetinde gerçekleşen bu depremde resmî kayıtlara göre 32.968 kişi vefat etmiş; 116.720 bina da tahrip olmuştur. 27 Aralık 1939 Erzincan Depremi hakkında daha teferruatlı bilgi için bk. M. Avni-İ. Fahreddin Sertelli, 1939 Anadolu Zelzelesi (İstanbul: Eminönü Halkevi Neşriyat, 1940); İlhan Haçın, "1939 Erzincan Büyük Depremi", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 30/88 (Mart 2014), 37-70; Murat Arpacı, "Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekânının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine", Kebikeç 45 (2018), 221-238.

²⁹ Ünal Tuygun, *Erzincan'ın Manevi Mimarları* (İstanbul: Kervan Yayınları, 2001), 219.

³⁰ Mikdâd Efendi'nin sürgünüyle alâkalı belgelerde ilk sürgün tarihi 1310 olarak kaydolunmuştur. (Osmanlı Arşivi (BOA), *Maârif Nezâreti Mektûbâ Kalemi [MF.MKT]*, No. 755, Gömlek No. 46, 1.)

³¹ Sicill-i Ahvâl Varakası, DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050

*Bugün emsâlîme nisbeten mağdûrîn-i 'ilmiyyedenim. Bu işler bütün fâ'idesini kendi kardaşlarının zararında arayan hafîye-i 'avene-i havenesinin millete müstevlî olmasından ileri gelmiştir.*³²

Ahmed Mikdâd Efendi, “teblîğ-i ahkâm” etmek, “hak söylemek” derken kastettiği faaliyetini de yıllar sonra böyle açıklamıştır.

Mikdâd Efendi, yukarıda zikredilen hâdise neticesinde, hakkı söylediği için nefyedildiğini ifade ederken oğlu Kemal Poyraz ise “*hürriyet lehine kullandığı isyankâr sözlerden dolayı*” babası hakkında sürgün kararı verildiğini nakletmiştir.³³ Eyüp Sultan Câmii'ndeki bahsi geçen vaazın doğrudan hürriyet lehine bir faaliyet sayılması zor görülse de esasen satır aralarında Mikdâd Efendi'nin “*ahkâm-ı meşrû'anın da tenkîdine mecâl olmazdı*” ifadesiyle devrin hükümlerine, yani hüküm sahiplerine karşı serbest bir şekilde hareket etmenin, fikir beyan etmenin, tenkitleri dillendirmenin önüne konulan bu “istibdâtçı” tavra o dönemlerde de karşı durduğu, tavrının o devreden itibaren açık bir muhalefeti aksettirmeye mâil olduğu söylenebilir. Bilhassa istibdât devrinin sonu olarak kabul edilen II. Meşrûtiyet'in ilanı sonrası yazdığı kitaplarında ve diğer makalelerinde, sansür, jurnal gibi usûllerle hürriyetlerin sınırlandırılmasına ciddî tenkitler getirmiştir.³⁴ Mikdâd Efendi'nin hürriyeti ve bunun istinatgâhı olarak gördüğü meşrûtiyeti, islâmî bir temelde, “hak” olarak görmesi, bu hususa dair müdafaalarını ve tenkitlerini “*teblîğ-i ahkâm etmek ve hak söylemek*” olarak tanımlayışını da vuzûha kavuşturmaktadır.

Ahmed Mikdâd Efendi'nin İstanbul'dan uzaklaştırılması, sürgün yerine/menfâsına varması hakkında ise farklı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bu sürecin iki mühim kaynağı oğlu Kemal Poyraz'ın mektubu ile arşivlerdeki resmî evraktır. Kemal Poyraz'ın mektubunda naklettiğine göre Mikdâd Efendi, evvelâ Harput'a sürgün edilir; fakat sürgün yerine nakli sırasında Sivas'ın Ulaş Nahiyesi civarında geceden istifâde ederek firar eder ve Divriği'ye gelir. Divriği'de amcası Bekir Ağa tarafından himâye altına alınır ve bir süre burada ikamet eder. Yine oğlunun ifadesi ile “*bütün arzu ve düşüncesi tahsili, hürriyetin ilânı olan*” Mikdâd Efendi üç ay sonra tekrar İstanbul'a gider ve hürriyet lehine yeniden faaliyete başlar. Bu faaliyetler üzerine tekrar takibata uğrar; İzmir'e kaçarken tevkif edilir. Zabtiye Nezâreti'nde 90 gün hapis kaldıktan sonra Sivaslı bir gardiyanın hemşehrilik namına kendisinden emin olmasından istifâde ederek firâr eder. Yeniden memleketi Divriği'ye döner; fakat geçen süre zarfında amcası Bekir Ağa vefat ettiğinden bu sefer Divriği'de hâmişiz kalır. Bu sırada da ilk evliliğini vefat eden amcasının hanımı ile yapar. İstanbul'a tekrar gider. Üçüncü defa takibâta uğrar ve nihâyet Erzincan'a giderek idâdî mektebinde

³² Ahmed Mikdâd, “İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye”, *Cerîde-i Sûfiyye* 2 (Rebiulevvel 1327/Mart 1909), 3.

³³ Aslanoğlu, *Divriği Şâirleri*, 61.

³⁴ Bu tenkitler sonraki başlık altında etraflıca incelenecektir.

İmlâ Muallimliği vazifesine başlar.³⁵ Kemal Poyraz babasının sürgün serencâmını böylece nakletmiştir.³⁶

Bir diğer kaynak olan resmî evraka göre ise oğlunun nakillerinden farklı bir sürgün hikâyesi karşımıza çıkmaktadır. Bu evraklar, garip bir şekilde, sürgün tarihini Mikdâd Efendi'nin beyan ettiğinden dört yıl erken göstermektedir. Onun hem sicil varakasındaki hem de yukarıda alıntı yaptığımız Cerîde-i Sûfiyye'de neşrolunan makalesindeki beyânına göre sürgün tarihi r. 1314/m. 1899'dur. Bu evrâka göre ise Mikdâd Efendi, r. 1310/m. 1894-1895 senesinde sürgün edilmiştir.³⁷ Sürgün sebebinin "*bazı esbâbdan dolayı*" şeklinde ifade edildiği bu belgelere göre ilk sürgün yeri Divriği'dir ki Mikdâd Efendi de, oğlunun Harput'a gönderilmek istendiğini söylemesinin aksine, "*memleketime teb'îd edildim*" diyerek bu bilgiyi doğrulamaktadır.³⁸ Daha sonraki durağı ise doğduğu, ilk tahsilini yaptığı Kesme Köyü olmuştur. Bir müddet Kesme'de ikâmetten sonra buradaki maddî zorluklardan kurtulabilmek ve mâişetini temin edebilmek için Erzincan'a gitmiş ve orada askerî rüşdiye imlâ muallimliğine tayin olunmuştur. Bu belgeler, Mikdâd Efendi'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasından yaklaşık on yıl sonraya aittir. Divriği Kaymakamlığı, Sivas Vilâyeti, Maarif Nezâreti ve Zabtiye Nezâreti arasında gerçekleştiği anlaşılan yazışmalara göre 1903 yılı sonlarına doğru, yani Mikdâd Efendi Erzincan'da Askerî Rüşdiye'de vazife yaptığı sıralarda, garip bir şekilde Yemen'e sürgün edilmesi gündeme gelmiştir. Divriği Kaymakamlığı, Sivas Vilâyeti'ne; Sivas Vilâyeti de Zabtiye Nezâreti'ne bu husûsu bildirmiş, nihâyet Maarif Nezâreti'nin görüşü sorulmuştur. Maarif Nezâreti ise Ahmed Mikdâd Efendi'nin Askerî Rüşdiye'de görev yaptığını; bu vazifeye tayininin Zabtiye Nezâreti'nce yapılmış olduğunu; İstanbul'dan uzaklaştırılması, memleketine ve ardından Erzincan'a gönderilmesinin de yine aynı nezâretçe takdîr olunduğunu ifade ederek kendilerinin Mikdâd Efendi hakkında bir malûmâta sahip olmadıklarını bildirmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla Maarif Nezâreti kendilerinin hiçbir müdâhalesi olmayan böyle bir husûsta görüş sorulmasını lüzumsuz görmüştür. Ayrıca Mikdâd Efendi'nin askerî rüşdiyede memuriyet vazifesine devam ettiği sırada Yemen'e memuriyet vazifesiyle gönderilmek istenmesinin de teâmüle muvâfık görülmediği ve garip karşılandığı anlaşılmaktadır.

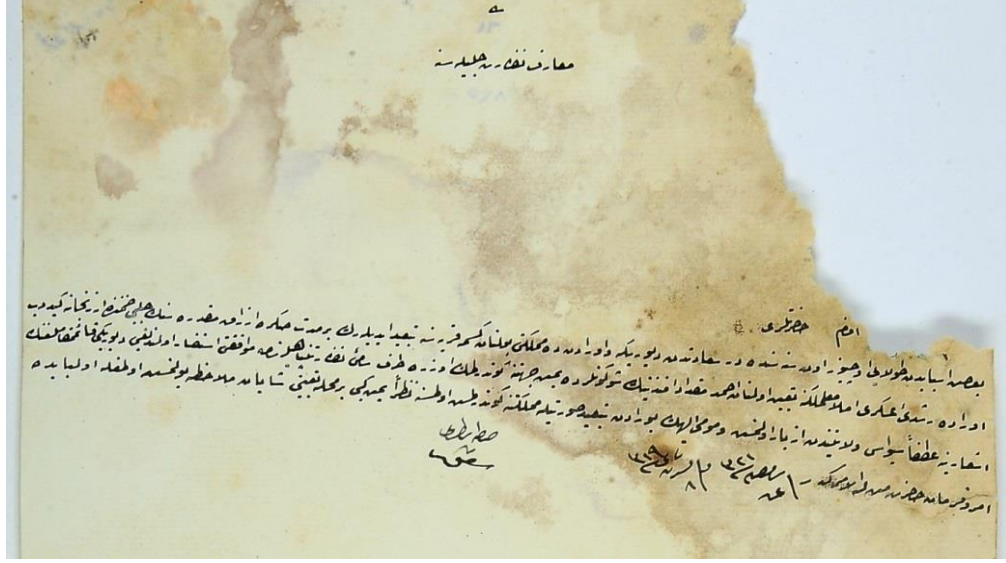
Bahsi geçen yazışmalar şu şekildedir:

³⁵ Aslanoğlu, *Divriği Şâirleri*, 61.

³⁶ Mikdâd Efendi, bu sürgün vetiresi ile ilgili sicill-i ahvâl varakasında "*Bir Âlimin Felâketi yâhud Kanlı Kederler*" adında bir eser kaleme aldığını beyân etmiştir. Fakat bu esere de ulaşılammıştır. (DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050)

³⁷ BOA, *MF.MKT*, No. 755, Gömlek No. 46, 1.

³⁸ Ahmed Mikdâd, "*İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye*", 3.

Bihî

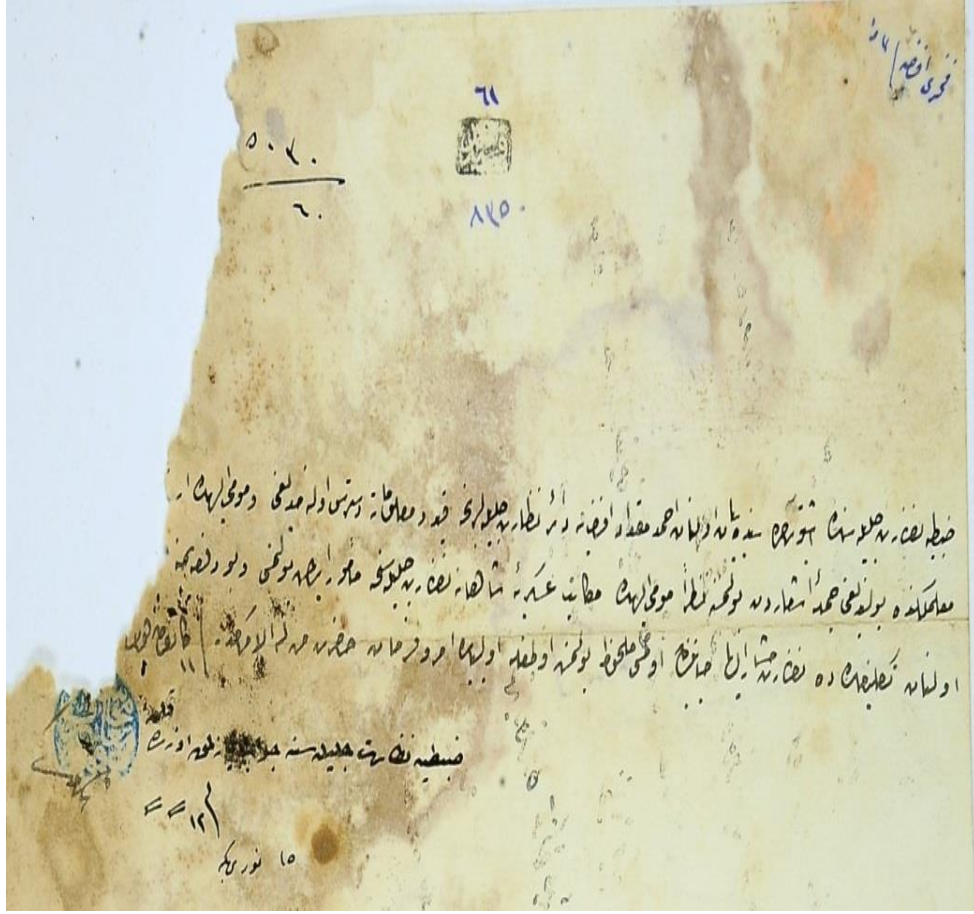
Ma'ârif Nezâret-i Celîlesine

[Devletlü] Efendim Hazretleri

Ba'zı esbâbdan dolayı üç yüz on senesinde Dersa'âdet'den Divrik'e ve oradan da memleketi bulunan Kesme karyesine teb'îd edilerek bir müddet sonra erzâk-ı mukadderisinin celbi zımında Erzincan'a gidip orada rüşdî-i 'askerî imlâ mu'allimliğine ta'yîn olunan Ahmed Mikdâd Efendi'nin şu günlerde Yemen cihetine gönderilmek üzere taraf-ı sâmi-i nezâret-penâhîlerinin muvâfakati istifsâr olunduğu Divriği kâ'immakâmlığının iş'ârına 'atfen Sîvâs vilâyetinden izbâr olunmuş ve mûmâileyhin buradan teb'îd sûretiyle memleketine gönderilmiş olmasına nazaran Yemen gibi bir mahalle ta'yîni şâyân-ı mülâhaza bulunmuş olmağla olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

fî 1 Ramazân sene [1]321 r. fî 8 Teşrîn-i sâni 1319 [m. 21 Kasım 1903]³⁹

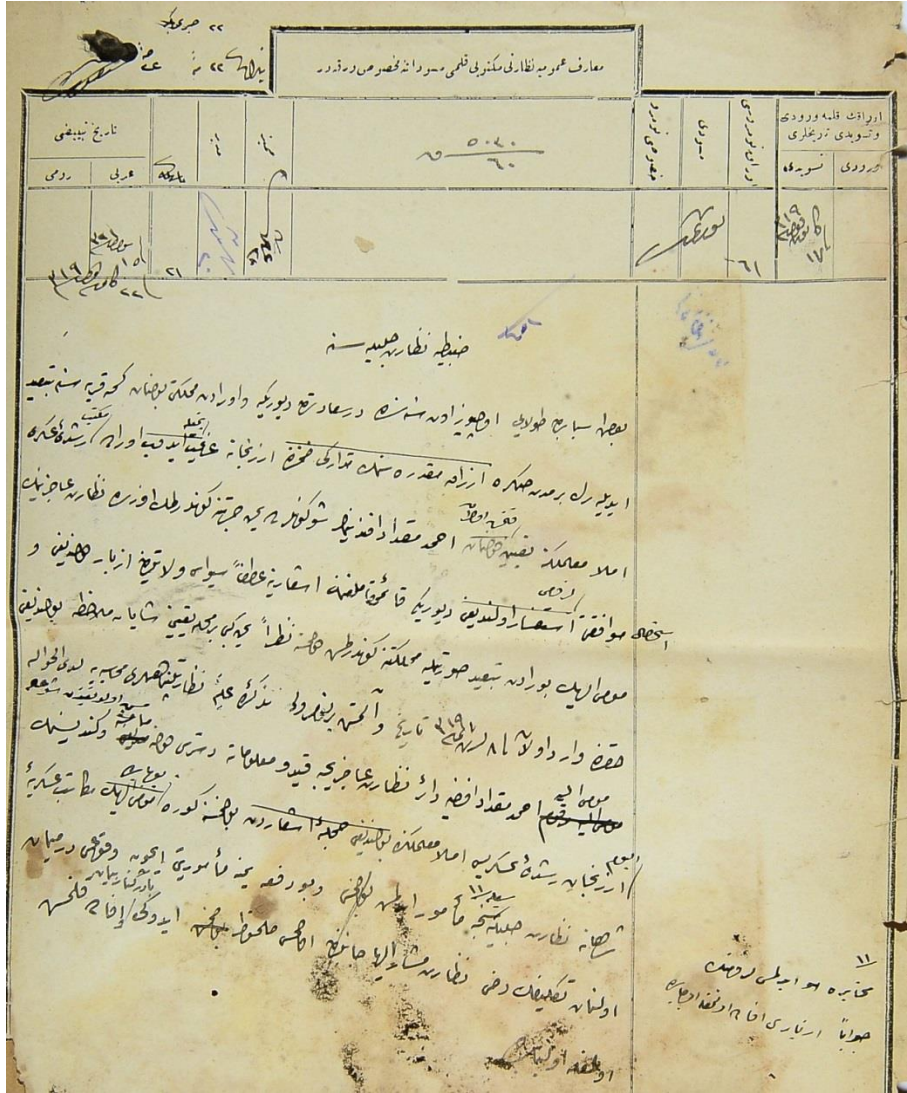
³⁹ BOA, MF.MKT, No. 755, Gömlek No. 46, 1.

Zabtiye Nezâret-i Celîlesinin işbu müzekkeresinde beyân olunan Ahmed Mikdâd Efendi'ye dâ'ir nezâret-i celîleleri kayd ve ma'lûmâta destres olamadığı ve mûmâileyhin Erzincan [rüşdî-i 'askerî imlâ] mu'allimliğinde bulunduğu cümle-i iş'ardan bulunmasına nazaran mûmâileyhin mekâtib-i 'askeriye-i şâhâne nezâret-i celîlesince me'mûr edilmiş bulunması ve bu def'a Yemen'e [me'mûriyeti için vukû'u dermeyân] olunan teklîfin de nezâret-i müşârünileyhâ cânibinden olması melhûz bulunmuş olmağla olbâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

fî 11 Kânûn-ı Evvel ... [m. 24 Aralık 1903] ⁴⁰

⁴⁰ BOA, MF.MKT, No. 755, Gömlek No. 46, 2.

Ma'ârif-i 'Umûmiye Nezâreti Mektûbî Kalemi Müsevvedâtına Mahsûs Varakadır

Evrak Nu 61

fi 17 Kânûn-ı Evvel 1319 [m. 30 Aralık 1903]

Zabtiye Nezâret-i Celîlesine

Ba'zı esbâbdan dolayı üç yüz on senesinde Dersa'âdet'den Divrik'e ve oradan memleketi bulunan Kesme karyesine teb'îd edilerek bir müddet sonra erzâk-ı mukadderesinin tedârîki zımnında Erzincan'a 'azîmet edip orada mekteb-i rüşdî-i askerî mu'allimliğine ta'yîn olunan Ahmed Mikdâd Efendi'nin şu günlerde Yemen cihetine gönderilmek üzere nezâret-i 'âcizimin istihsâl-i muvâfakati istifsâr olunduğu Divriği kâ'immakâmlığının iş'ârına 'atfen Sîvâs vilâyetinde izbâr olunduğu ve mûmâileyhin buradan teb'îd sûretiyle gönderilmiş olmasına nazaran Yemen gibi bir mahalle ta'yîni şâyân-ı mülâhaza bulunduğu hakkında vârid

olan fî 8 teşrîn-i sâni 319 târîh ve altmış bir numerolu tezkere-i 'aliyye-i nezâret-penâhîleri muhâsebeye lede'l-havâle mûmâileyh Ahmed Mikdâd Efendi'ye dâ'ir nezâret-i 'âcizimce kayd ve ma'lûmâta destres olunamamış olduğundan ve kendisinin eylevm Erzincan rüşdî-i 'askerîsi imlâ mu'allimliğinde bulunduğu cümle-i iş'ârdan bulunmasına göre bu bâbda mûmâileyhin mekâtib-i 'askeriye-i şâhâne nezâret-i celîlesince/celîlesiyle* me'mûr olmuş bulunması ve bu def'a Yemen'e me'mûriyeti için vukû'u dermeyân olunan teklîfin dahi nezâret-i müşârunileyhâ câniblerinden olması melhûz idiği bâ-derkenâr beyân ve ifâde kılınmış olmağla olbâbda ⁴¹

Nihâyet bu yazışmalar neticesiz kalmış; Ahmed Mikdâd Efendi, Erzincan'daki vazifesine devam etmiştir. Mikdâd Efendi'nin hiçbir eserinde böyle bir teşebbüsten bahsetmemesi, neticesiz kalan bu yazışmalardan haberdar olmadığına bir delil olarak kabul edilebilir.

2. Ahmed Mikdâd Efendi'nin Tenkitleri ve Muhalif Olarak Portresi

Ahmed Mikdâd Efendi'nin altmış yedi yıllık ömrünün neredeyse yarısı Sultan II. Abdülhamid saltanatını idrak ile geçmiştir. Nihâyet onun İstanbul'dan uzaklaştırılıp birtakım badirelerden sonra Erzincan'da uzun yıllar devam edecek memûriyet hayatına atılması da, bir önceki başlık altında teferruatıyla ortaya koymaya çalıştığımız gibi, Sultan II. Abdülhamid'in ismiyle birlikte anılması bir teâmül haline gelen "devr-i istibdât" muhalifliği sebebiyle olmuştur. ⁴² Bu kısımda ise Mikdâd Efendi'nin II. Meşrûtiyet'in ilanından sonra açıkça ortaya koyduğu, genellikle geçmişe dönük, zaman zaman da devrine

⁴¹ BOA, MF.MKT, No. 755, Gömlek No. 46, 3.

* "Muhâbere edilmesi lüzûmunun cevâben izbârî ifade olunmakla olbâbda"

⁴² "Sansür, hafiye, jurnal, sürgün" gibi kelimelerle birlikte zikredilmesi bir âdet hâlini alan istibdât devri, Sultan II. Abdülhamid ile özdeşleşmiş bir devirdir. Esasında 1870 yılından itibaren Sultan Abdülaziz'in padişahlığı döneminde de tenkitlere, itirazlara konu olan istibdat idaresi II. Abdülhamid dönemindeki bahsi geçen bu türlü uygulamalar neticesinde II. Abdülhamid'in adı ile yan yana anılır olmuştur. (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (Ankara: TTK Basımevi, 2011), 8/245.)

Bu devrede muhalif havanın katmerlenmesinin sebeplerinden biri yukarıda ifade edildiği gibi sürgünlerdir. II. Abdülhamid devrinde, jurnallerle birçok müellif, gazeteci, şair sürgün edilmiştir. Bu isimler arasında Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Süleyman Nazif, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, İsmail Safa, Tokadizâde Şekib gibi meşhur isimler de mevcuttur. Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Acehan, *Sürgün Kalemler (1839-2000)* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013)

Yıllar içinde yavaş yavaş oluştuğu ve yerleştiği anlaşılan bu muhalefetin sebepleri geçmiş yıllarda gerçekleşen bazı hadiselerle uzanmaktadır. 1878'de Sultan II. Abdülhamid'in I. Meşrutiyet devrini sonlandıran meclisi süresiz olarak tatil etme kararı bu sebeplerden yalnızca biridir. Devletin oldukça zor günler geçirdiği dönemlerde başlatılan sansür uygulaması; hafiye teşkilatı; jurnaller gibi muhalif kanadın etkili isimlerini zora sokan birtakım tedbirler de "devr-i istibdât" tanımlamasının yaygınlaşmasına; devrin okur-yazar kesimi arasında bu muhalif rüzgârın esmeye başlamasına sebep olmuştur. Devletin işleyişinde görülen aksaklıklar ve mâlî darlık sebebiyle de genç memurlar ve subaylar arasında tepkiler, muhalif tavırlar oluşmaya başlamıştır. Dönemin aydın kesimi arasında bu hâlden çıkmak ve imparatorluğu kurtarmak için Meşrutiyet'in olmazsa olmaz bir idare biçimi olduğu yönünde bir fikir birliğinin genel çerçeve itibarıyla böylece ortaya çıktığı söylenebilir. (Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/221.)

yönelik tenkitleri üzerinde durulacaktır. Bir manâda Mikdâd Efendi'nin 1908 sonrasına kadar bastırılan, cezalandırılan “muhâlif tavrı” tetkik edilecektir.

Mikdâd Efendi'nin İstanbul'da on dokuz yaşından itibaren başladığı vaazlarında, aşağı yukarı altı-yedi yıl süren bu dönemde yıllar içinde hürriyet lehine beyanatlara kadar varacak muhalif bir çizgiye geldiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda sadece şifahen ifade ettiği itirazlar Der-i Aliyye'den uzaklaştırılmasına kâfi sebep sayılmıştır. Burada Mikdâd Efendi'nin itirâzlarının, muhâlefetinin nerede, hangi hâdiseler üzerine zuhûr ettiğini anlamak adına on altı yaşında iken fahrî olarak iki yıl devam ettiği Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Şubesi'ni terk ediş sebebini de zikretmek, kanaatimizce yerinde olacaktır. Zîrâ babasının vefatından hemen sonra, anlaşıldığına göre, maddî kaygılarla böyle bir işe girişmiş olmasına rağmen iki yıllık emeğinin sonunda hiçbir maddî kazanç elde edemedi, üstelik adâlete, hakkâniyete, liyakate olan inancı da sarsılarak bu görevi terk etmiştir. Yine sicill-i ahvâl varakasında ifade ettiğine göre 16 yaşında yaşadığı bu hayâl kırıklığından yıllar sonra İstanbul'dan uzaklaştırılıp Erzincan'da memuriyete tayini de onu pek memnun etmemiştir. Çünkü sürgün neticesinde böyle bir memuriyete başladığı için askerî rüşdiyede menfî bir tavırla karşılanmış; namındaki bu olumsuz vasıf onun terfisinin önünde bir engel teşkil etmiştir. Emsâli terfi edip nişanlarla mükâfâtlandırılırken kendisinin bu nevi haklardan mahrum kalması da onun muhalif tavrını takviye etmiştir denebilir.⁴³

Sultan II. Abdülhamid devrinin sansüründen ve takibâtından ziyâdesiyle rahatsız olan Mikdâd Efendi, bu husustaki şikâyetlerini ifâde etmek, ilk defa yazıya dökmek için II. Meşrutiyet'in ilanını beklemek zorunda kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı Mikdâd Efendi için ne ifade ediyordu suâline en güzel cevabı bizzat kendisi İstanbul'dan nefyedilmesinden aşağı yukarı on yıl sonra, otuz yedi yaşında iken doldurduğu sicill-i ahvâl varakasında şöyle vermektedir: “*İnkılâbda şems-i meşrûtiyetle açılan gözlerim der-i 'aliyyeyi bir daha görmekle(...)*” Mikdâd Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanını güneşin doğuşu, karanlıklardan çıkış olarak görmektedir; ayrıca Der-i Aliyye'yi yani İstanbul'u tekrar görebilmesi manâsına geliyordu ki bu onun için yıllar önce yaşadığı tüm hedeflerinden ansızın kopuş hâlini bir nevi telâfi etme fırsatıydı. Bunun yanında yıllardır susmak, içine atmak mecbûriyetinde kaldığı tenkitlerini, itirâzlarını da yazıya dökmek, dillendirmek imkânı demektir.

Ahmed Mikdâd Efendi'nin 1908'den sonra neşretme imkânı bulduğu ilk eseri “*Cevâhiru'l-efkâr fi-keşfi'l-esrâr*” adını taşımaktadır. Bu eserin müellifi kısmında Ahmed Mikdâd Efendi'nin isminin önüne yazmayı münâsip gördüğü şu unvan esâsında onun bu yeni dönemde, hürriyete tam olarak inandığını ve buna istinâden geçmişte kendisini haksız muamelelere marûz bırakanlara bir mesaj vermek istediğini ifade etmektedir: “*Erzincân*

⁴³ “*Rüşdiyye-i askeriyyede inkılâba değin değerli hizmetlerim mesbûk iken başkaları 'âdî sebeplerden dolayı nâ'il-i rütbe ve nişân oldukları hâlde nâmımda menflik(...)*” (Sicill-i Ahvâl Varakası, DİB Arşivi Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050)

Meşâhîr-i 'Ulemâ-yı Benâmından Atabey Nizâmiye Medresesi Müderrisi ve Rüşdiye-i 'Askeriye İmlâ Mu'allimi Ahrârdan Fazîletlü Ahmed Mikdâd Efendi" Geçmişte "hürriyet lehine sözlerinden dolayı" sürgün edilmiş bulunan bir müderrisin böylesine âşikâre isminin önüne "ahrârdan" yani hürriyet taraftarlarından yazması câlib-i dikkat bir hadisedir. Bu ilk eserinin mukaddimesinde ise yine, tabiri câizse bulduğu bu ilk fırsattan istifade ile bilhassa sansür ve sürgün konusunda geçmişte yaşadığı tereddütleri, marûz kaldığı baskıları ve duyduğu rahatsızlığı şöyle dile getirmiştir:

Dünyâda bulunan bütün milel ü akvâm bir dîn ile 'tedeyyün'e çalışır, neşr-i diyânete uğraşır. Biz ki İslâmız. Rabbimiz "Allah" dînimiz İslâm, kitâbımız Kur'ân, resûlümüz nebî-yi âhir zamân, kiblemiz de Ka'be-i Rahmân'dır. İki cihânda zıll-ı emânında yaşadığımız 'adâlet-penâh-ı dîn-i mübîn'in 'ulüvv-i kadrini bilir; anladığımızı da bildirmek uğurunda çalışırız.

*İşte şu noktanın tasavvuriyle hayli vakit yorulmuş, menfâları görmüş, ma'rûz-ı elem olmuş bulunan ve şimdi Erzincân ders-i 'âmlarından olan mahrem-i 'avâtıf-ı hakk 'abdu'llah Divrikli Boyrâzzâde Ahmed Mikdâd bin 'Abdullah Kesmevî müznibleri bütün dîn kardaş ve vatandaşlarımın selâmet-i dîn ü dünyâsına ma'tûf bir mecellenin dest-i tertîbe alınmasını mülâhazadan geçirmiş ve kararlaştırmış iken **devr-i sâbıkdaki sansürlük usûlüyle evrâk-ı hikmetin tebeddüle uğraması ve belki melhûz olan felâket-i cedîdeye ma'rûz kalması mütâla'asıyla kalemi almakda tereddüd eder, biraz yazar bilâhare yazılan satırları hatt-ı nedâmetle çizirdi. Şu hâl-i esef-me'âl üzre azar azar karaladığı evrâk-ı mukaddese müceller şeklini alarak hacmiyle mütenâsib olan kitâb-ı ma'nâdârın sâde yüzüne bakar kalırdı!***

*Hamdülillah eltâf-ı Bârî'nin ufk-ı mu'allâsından 'arz-ı cemâl eden **şems-i hürriyet o karanlığı kaldırdı**, nikâb-ı mekârihe bürünen rûy-i dilârâ-yı ümîd keşf-i melâhat etdi, gamnâk olan kalblerle demnâk olan gözler açıldı, parladı. **Zincir-i istibdâda merbût bütün âmâl ve makâsîd sâha-i hürriyeti cevelâna başladı.**"⁴⁴*

Bu iktibastan da anlaşıldığı üzere Mikdâd Efendi, uzun yıllar boyunca kalemi eline tereddütle almış; sansür ve takibât endişesiyle te'liften ve neşriyattan geri durmaya çalışmıştır.⁴⁵ Onun için Meşrutiyet ile birlikte en çok arzu edilen "hürriyet" idi ki bu talep genel manada sansür, sürgün ve takibât tehdidinden uzak bir şekilde yazmak, konuşmak arzusunu bildiriyordu. Mikdâd Efendi'nin "*şems-i meşrûtiyyetle açılan gözlerim*" ve "*zincir-i istibdâda merbût bütün âmâl ve makâsîd sâha-i hürriyeti cevelâna başladı*" derken yaptığı hürriyet vurgusu da bu manâda dikkat çekicidir.

⁴⁴ A. Mikdâd, *Cevâhiru'l-efkâr fî-keşfi'l-esrâr* (Dersa'âdet: Mahmûd Bey Matbaası, 1326), 4-5.

⁴⁵ Sultan II. Abdülhamid devrindeki sansür uygulamaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Ali Şükrü Çoruk, *Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü* (İstanbul: Kitabevi, 2017)

II. Meşrûtiyet sonrası oluşan hürriyet havasında soluğu İstanbul'da alan Mikdâd Efendi'nin buradaki en mühim faaliyetlerinden birisi 19 Mart 1909 / 26 Safer 1327 Cuma günü "*Rehber-i Şerî'at-ı Muhammediyye, Kâfil-i Hukûk-ı 'Osmâniyye, Hâdim-i Millet-i İslâmiyye*" sloganıyla neşriyât hayatına atılan "*Cerîde-i Sûfiyye*"⁴⁶ mecmuasının yazı heyetinde yer almasıdır.⁴⁷ Sermuharrir Ali Fuâd imzasıyla birinci sayının ilk sayfasında yayımlanan "*Mesleğimiz*" başlıklı yazıdan anlaşılana göre bu mecmuanın neşrindeki âmil de istibdat devrinde çekilen zorluklara tepki verme arzusu yahut başka bir deyişle yıllarca susmak zorunda kalan ulemânın ve ehl-i kalemin fikirlerini neşretme ihtiyacıdır.⁴⁸ Bu manâda Mikdâd Efendi'nin de en başından itibâren dâhil olduğu, Cerîde-i Sûfiyye etrafında birleşen yazar kadrosunun tavır ve fikir itibârıyla bir mağduriyeti izâle maksadıyla faaliyete geçtiği ifade edilebilir. Mikdâd Efendi'nin yazıları, Cerîde-i Sûfiyye'nin ilk beş sayısının dördünün sütunlarında yer bulmuştur.⁴⁹ Bu makaleler, muhtevâ itibârıyla istibdat devrine tepkilerin ciddî sûrette bildirildiği yazılardır.⁵⁰

Ahmed Mikdâd Efendi, bu mecmuada yayımlanan "*İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye*" başlığını taşıyan tefrikasında da "*Cevâhiru'l-efkâr fi-keşfi'l-esrâr*" adlı eserine benzer tenkitler serdetmiştir. Bu makalede dikkat çeken husus, hafiyesi ve sansürü ile istibdat devrinin ulemânın birliğinin önünde bir engel olarak görülmesidir. Mikdâd Efendi'ye göre bu engelin Meşrûtiyet'in ilânı ile artık ortadan kalkmış olması, bu birliğin yeniden tesis

⁴⁶ Cerîde-i Sûfiyye Mecmuası 19 Mart 1909'da haftalık mecmua olarak yayın hayatına başlamıştır. 31 ağustos 1919'a kadar on yılı aşkın süre ve toplam 161 sayı yayın hayatına devam edebilmiştir. Mecmuanın sahibi Hasan Kazım; başyazarı ise Ali Fuad'dır.(1867-1935) Geniş yazar kadrosu içinde Hüseyin Vassâf, Bursalı Mehmed Tahir, Rıza Tevfik, Müftü Kemaleddin Harputî Efendi, Ahmed Remzi, Tâhirü'l-Mevlevî, Erbilli Es'âd Efendi, Veled Çelebi gibi ulemâdan, üdebâdan ve mutasavvıfından mühim şahsiyetler yer almıştır. (Daha geniş bilgi için bk. Atilla Kaşıkçı, *Bütün Yönleriyle Cerîde-i Sûfiyye İnceleme-Fihrist* (Diyarbakır: Dicle Ünversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994)

⁴⁷ "*Cerîde-i Sûfiyye'nin Hey'et-i Tahrîriyyesi: Sudûr-ı 'İzâmdan Haydar Molla Bey Efendi Hazretleri, Bursa Meb'ûs-ı Sâbıkı Mehmed Tâhir Bey Efendi Hazretleri, Meşâyih-i Kirâmdan Sırrı Efendi, Mekteb-i 'Askerî-i İ'dâdî Mu'allimlerinden Vahyi Bey Efendi, Erzincan 'Ulemâsından Ahmed Mikdâd Efendi, Alay Müftisi Muhammed Fahreddîn Efendi, Mutasavvıfından İsmâ'îl Hakkı ve Safvet Efendiler, Mesnevîhân 'Ali Fu'âd Efendi.*" (*Cerîde-i Sûfiyye*, "Cerîde-i Sûfiyye'nin Hey'et-i Tahrîriyyesi" (20 Rebiülevvel 1330/9 Mart 1912), 1.)

⁴⁸ *Cerîde-i Sûfiyye*, "Mesleğimiz" (26 Safer 1327/19 Mart 1909), 1.

⁴⁹ Ahmed Mikdâd, "İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye", 3; a.mlf., "İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye İkinci Nüshadan Ma'bâd", *Cerîde-i Sûfiyye* 2 (Rebiulevvel 1327/Nisan 1909), 3-4; a.mlf., "*Pend-i Müşfik*", *Cerîde-i Sûfiyye* 4 (Rebiülevvel 1327/Nisan 1909), 1-2; a.mlf., "*Kudsî Bir 'Âlem*", *Cerîde-i Sûfiyye*, 5 (Rebiulevvel 1327/Nisan 1909), 4.

⁵⁰ Zannediyoruz bu ilk dönemde, Ahmed Mikdâd Efendi imzalı makalelerin Cerîde-i Sûfiyye'de yer bulması Mikdâd Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu süre içindedir. Beşinci sayıda neşrolunan "*Kudsî Bir Âlem*" başlıklı yazıdan sonra İstanbul'dan ayrılarak Erzincan'a döndüğü anlaşılan Mikdâd Efendi, yaklaşık üç yıl boyunca yazılarına ara vermiştir. Bir sonraki makalesi 11 Mayıs 1912 tarihli ve "*İbretle Nazar*" başlıklıdır. (*Cerîde-i Sûfiyye* 6/16 (Cemâziyelevvel 1330/Mayıs 1912), 1.) Bu yazıdan sonra Cerîde-i Sûfiyye'de makaleler, şiirler neşretmeye devam etmiş; aynı yıl kasım ayında da Balkan Harbi'ne iştirâk için İstanbul'a gelmiştir.

edilmesinin önünü açmıştır. Bu hürriyet devresinde ulemâya çağrısı ise şöyledir: “*Ey ma’âşir-i ‘ulemâ, bundan sonra bizim için mülâhaza edilecek bir şey var ise o da hukûk-ı ‘umûmiyyeye ri’âyetle ahkâm-ı kitâbı meydâna koymak, âyât-ı ‘izâmı tahrîfe uğratmayarak tenkîs ve tezyîdden sakınmak, muktezâ-yı ‘ilmle ‘âmil olmakdır.*” Bunun yanında Mikdâd Efendi, âlemin ıslahının dahi ulemânın ilmine bağlı olduğuna inanıyordu. O günkü ifsat hareketlerine, ortalığı karıştırma gayretlerine karşı da “*şu sırada halkı i’tidâle da’vetle men’-i fesâda çalışmalıdır*” diyerek toplumda muteber görülen, tesirli âlimlerin bir vazifesinin de bu olduğunu ifade etmiştir. Ona göre ulemânın el birliği ile îfâsına gayret etmesi gereken bir başka vazife de istibdât devrinde uyuşan, hantallaşan zihinleri ve bedenleri harekete getirmek; ilmî, fikrî ve iktisâdî sahalarda milleti uyandırmak; teşebbüsleri teşvik etmektir.⁵¹

Mikdâd Efendi, bu istibdât devresi ile alâkalı görebildiğimiz en ağır tenkitlerini “*Pend-i Müşfik*” başlıklı makalesinde beyan etmiştir. Burada adâletin devlet ve millet için olmazsa olmaz olduğunu ifade ettikten sonra adalet temelinde tesis edilen hükümete bir aralık bazı “*hodbîn ve bedhâhânın*” yani bencil ve kötü niyetlilerin girmesi neticesinde böyle bir tablonun meydana çıktığını; adalet fikrinin, hakkâniyetin ortadan kalkmasıyla “*gülistân-ı medeniyet*”in “*çakal ormanına*” döndüğünü ifade etmiştir.⁵²

İttihat ve Terakkî hükümeti devrinde her ne kadar takibâtta, hafiye tehdîdinden, sansürden, sürgünden kurtulmuş olma düşüncesinin verdiği rahatlıkla genel bir memnuniyet izhâr ediyor görünse de bu döneme dair de çeşitli eleştirileri dile getirmekten çekinmemiştir. Trablusgarp Savaşı sonrası hamiyet fikri ve heyecanı ile kaleme aldığı “*Feryâd-ı Dehşet-engiz der-hakk-ı Trablusgarb*”⁵³ adlı eserinde, belki de Balkan hezimetine de yol açacak olan bağımsızlık, etnik kimlik tartışmalarının da tesiriyle, muhâlif/ayrılıkçı fikir sahiplerine şöyle seslenmektedir:

*Bırakın gayri yeter şu vatani hıfz ediniz
Onun evlâdı değilse çıkınız siz gidiniz
Kalan evlâdı olan çâresine baksınlar
Şerefi belli mu’ayyen ocağı yaksınlar*⁵⁴

Bu eleştirilerle kastettiği kitleyi de açıkça beyan etmekten imtinâ etmeyen Mikdâd Efendi, yukarıdaki ilk beyte bir dipnot düşerek “*muhâliflere*”; ikinci beyitteki “*muayyen ocak*” ifadesine bir dipnot düşerek de “*meb’ûsândır*” kaydını düşmüştür. Mikdâd Efendi, ağır kayıpların yaşandığı bir zamanda muhalefet fikri ile vatan savunmasının, birlikte hareketle

⁵¹ Ahmed Mikdâd, “İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye”, 3; a.mlf., “İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye İkinci Nüshadan Ma’bâd”, 3-4

⁵² Ahmed Mikdâd, “Pend-i Müşfik”, 1-2

⁵³ Ahmed Mikdâd, *Feryâd-ı Dehşet-engiz der-hakk-ı Trablusgarb* (Dersa’âdet: Necm-i İstikbâl Matbaası: 1327).

⁵⁴ A. Mikdâd, *Feryâd-ı Dehşet-engiz der-hakk-ı Trablusgarb*, 18.

müdafa maksadının ihmâl edilmesinden duyduğu rahatsızlığı artık bu muhaliflere “bu vatanın evladı olmayı kabul etmiyor; onu savunmayı vazife bilmiyorsanız çıkıp gidiniz” diyecek kadar açık ve keskin ifadelerle dile getirmiştir. İkinci beyitte ise daha ziyade mebusların bu tenkitlere ve ağır ifadelere muhatap olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktadaki eleştirisi ise mebusluk vazifesini layıkıyla yerine getirmeyenlerin bulunduğu yönündedir.

Son olarak Mikdâd Efendi'nin muhâlif tavrı ve şahsiyeti hakkında ifade etmemiz gereken bir başka mühim nokta da Sultan II. Abdülhamid devrini “devr-i istibdât” olarak görmesine, o devrede marûz kaldığı sürgün ve sansür gibi zorluklar kendisini hiç istemediği bir yola mecbur etmesine rağmen, devleti ve Osmanlı sultanlarını hürmete, muhabbete şâyân görmesidir. “*Feryâd-ı Dehşet-engîz der-hakk-ı Trablusgarb*” adlı eserinin “*Nidâ*” başlıklı kısmında oğlu Kemal'e verdiği öğütler hep bu minvaldedir:

Devlete sıdk u diyânetle hemân et hizmet

Hele sultâna muhabbet ile kıl çok hürmet

Onların şânı büyük kadri müberhendir hem

Cedd-i a'lâları meşhûr-ı cihândır ifhem⁵⁵

Sonuç

Ahmed Mikdâd Efendi, 1872-1939 yılları arasında yaşamış. Çocuk yaşta İstanbul'a gelerek tahsiline burada devam etmiştir. Başkent İstanbul'un siyasi havası içinde zamanla muhalif bir tavır ve fikriyatı benimsemiştir. Fatih Medreseleri'nde eğitim-öğretim ile meşgul iken hürriyet lehine, devr-i istibdât aleyhine serdettiği bazı sözlerden dolayı 26 yaşında sürgün edilmiştir.

Bu sürgün neticesinde neşriyattan, her türlü siyasi eleştiriden geri durmak mecburiyetinde kalarak Erzincan'da memuriyete başlamıştır. II. Meşrûtiyet'in ilanına kadar sessiz kalan Ahmed Mikdâd Efendi, bu tarihten itibaren tenkitlerini, fikirlerini neşretmeye; alenen beyan etmeye tekrar başlamıştır.

Ahmed Mikdâd Efendi'nin tenkitleri ve bu mevzudaki fikirleri göz önüne alındığında şahıslara, devirlere, usûllere muhalif olsa bile devleti ve milleti ayrı ve yüce bir makamda gördüğü; devlete ve hüküm sâhiplerine sadâkat ve hürmetle bağlılığı bir umde olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Genel çerçeve itibarıyla istibdât devri tenkitleri de ulemânın, münevverlerin, kalem ve fikir erbâbının susturulmasını temel almaktadır. Ona göre memleketin hayrına çalışan, tefekkür eden, milleti fikren ve fiilen uyandıran ulemânın sansürle, sürgünle susturulması, devletin ve milletin kötülüğünü isteyen bencil, kötü niyetli, hain şahısların işidir.

⁵⁵ A. Mikdâd, *Feryâd-ı Dehşet-engîz der-hakk-ı Trablusgarb*, 20.

Bir medrese mensubu, İslâmî ilimlerde derinleşmiş bir şahsiyet olan Ahmed Mikdâd Efendi'nin İslâmî temelde istibdât devrine en ciddî eleştirisi ise şûrâ ilkesinin göz ardı edilmesi noktasındadır. Esasen onun bu tenkidi de ulemânın susturulması ile aynı çerçevede kabul edilebilir.

Kaynakça

- Acehan, Abdullah. *Sürgün Kalemler (1839-2000)*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2013.
- Ahmed Mikdâd. *Cevâhiru'l-efkâr fi-keşfi'l-esrâr*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1326.
- Ahmed Mikdâd. *Feryâd-ı Dehşet-engîz der-hakk-ı Trablusgarb*. Dersa'âdet: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327.
- Ahmed Mikdâd. "İbretle Nazar". *Cerîde-i Sûfiyye* 6/16 (Cemâziyelevvel 1330/Mayıs 1912), 1.
- Ahmed Mikdâd. "İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye". *Cerîde-i Sûfiyye* 2 (Rebiulevvel 1327/Mart 1909), 3.
- Ahmed Mikdâd. "İttihâd-ı İlmiyye-i İslâmiyye İkinci Nüshadan Ma'bâd", *Cerîde-i Sûfiyye* 2 (Rebiulevvel 1327/Nisan 1909), 3-4.
- Ahmed Mikdâd. "Kudsî Bir 'Âlem", *Cerîde-i Sûfiyye* 5 (Rebiulevvel 1327/Nisan 1909), 4.
- Ahmed Mikdâd. "Pend-i Müşfik". *Cerîde-i Sûfiyye* 4 (Rebiulevvel 1327/Nisan 1909), 1-2.
- Ahmed Mikdâd. *Şerefü'l-Mücâhidîn*. Dersaâdet: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1331.
- Ahmed Mikdâd. *Tevhîd-i Kâinât-Matbû Nüsha*. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye, 1089, 41a.
- Arpacı, Murat. "Şehrin Çöküşü ve Hafıza Mekânının İnşası: 1939 Erzincan Depremi Üzerine". *Kebikeç* 45 (2018), 221-238.
- Aslanoğlu, İbrahim. *Divriği Şairleri*. Ankara: Ekin Basımevi, 1961.
- Atabay, Mithat. "Balkan Muharebeleri Sırasında Mustafa Kemal'in Çanakkale Bölgesindeki Faaliyetleri". *Çanakkale 1915, Mustafa Kemal Atatürk ve Modern Türkiye*. haz. Turan Tanyer. 27-47. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2010.
- Avni, Meliha - Sertelli, İ. Fahreddin. 1939 Anadolu Zلزlesi. İstanbul: Eminönü Halkevi Neşriyat, 1940.
- Baltacı, Cahit. "Mektep (Osmanlılarda Mektep)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri [DH.SAİDd.]*. No. 00115, 26.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrak Odası Evrakı [BEO]*, No. 3443, Gömlek No. 258215.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde Taltifât [İ. TAL.]*, No. 486, Gömlek No. 26, 1;3;4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi [MF.MKT], No. 755, Gömlek No. 46, 1;2;3.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Menâkıb-ı Harb*. Dersaâdet: Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1333.
- Çoruk, Ali Şükrü. *Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü*, İstanbul: Kitabevi, 2017.
- Diyânet İşleri Başkanlığı Arşivi. Ahmed Mikdâd Efendi Sicil Dosyası/Dosya No: 23-2050.
- Haçın, İlhan. "1939 Erzincan Büyük Depremi". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 30/88 (Mart 2014), 37-70.
- İlmiyye Sâlnâmesi*. Dersaâdet: Matbaa-i Âmire, 1334.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. "I. Dünya Savaşına Bibliyografik Bir Katkı: Osmanlı'da Cihad Risaleleri". *Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi 100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası Bildiri Kitabı*. ed. Halil Çetin-Lokman Erdemir. 1/151-179. Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayınları, 2015.
- Karal, E. Ziya. *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907. 9 cilt*. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Kaşıkçı, Atilla. *Bütün Yönleriyle Cerîde-i Sûfiyye İnceleme-Fihrist*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Küçük, Cevdet. "Abdülhamid II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/216-224. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 2004.
- Poyraz, Ahmed Mikdat. *Ozanlar*. Ankara: İdeal Matbaa, 1935.
- Tuygun, Ünal. *Erzincan'ın Manevi Mimarları*. İstanbul: Kervan Yayınları, 2001.
- Unan, Fahri. "Mevleviyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/467-468. Ankara: TDV Yayınları, 2004.